

Annemarie Schimmel'in Tasavvufun Kökenlerine Dair Görüşleri

Süleyman DERİN

Dr., Marmara Ü. İlähiyat Fakültesi

suleymanderin@hotmail.com

Kısa süre önce kaybettiğimiz meşhur araştırmacı Annemarie Schimmel hem Batıda hem de Doğuda derin izler bırakmış bir bilim insanıdır. Her ne kadar dinler tarihinden, felsefeye, edebiyattan teolojiye kadar birçok sahada eser vermişse de, o daha çok tasavvuf sahasındaki araştırmaları ile tanınmaktadır. Müsteşrikler arasında kendisinin tasavvufa yaklaşımı birçoklarının aksine daha objektif olması ve tasavvuf ilmine önyargısız yaklaşımı sebebi ile onun tasavvufun kökenleri konusundaki görüşleri bizim açımızdan ayrı bir önem arz etmektedir. Burada objektif olmaktan kastımız onun tasavvufa sadece sempatik bir tavırla yaklaşması değildir. Daha ziyade o sufilerin kendilerini tanımlamalarına bir fırsat vermekte, diğer müsteşriklerin yaptığı gibi onlar adına ve onların kendi ifadelerinin zıddına olarak bir tanımlama yapmaktan kaçınmaktadır. Zira müsteşriklerin çoğu sûfileri ve tasavvufu tanımlarken kendi görüşlerini ön plana çıkarmışlar ve değerlendirmenin aslını teşkil eden sufilerin kendi sözlerini belli oranda göz ardı etmişleridir.

Tasavvufun kökenleri

İslami ilimler arasında tasavvuf ilminin kökenleri ve gelişimi diğer ilimlere göre daha çok tartışılmıştır. Tabi ki tasavvufun bir hal ilmi olması ve zahirden çok batına ehemmiyet vermesi, ve tabiatı itibarı sırrı olması tasavvufun tartışılmasına sebebiyet vermiştir. Bu tartışmalara sadece Müslüman din adamları arasında yapıldığı kadar batılı müsteşrikleri de uğraştırmıştır. Müslüman din adamları tasavvufun bazı uygulamalarını eleştirirken müsteşrikler meseleyi daha farklı bir zaviyeden bakmışlardır, bilhassa sömürgeciliğin yaygınlaşması ile onlar İslam ile tasavvufun arasını açarak bir takım sûfi gruplardan istifade etmeye ve İsl-

lam'ı bölmeye gayret etmişlerdir. Bu sebeple de tasavvufa birçok yabancı kaynak bulunmuştur. Hint, İran, Yeni eflatunculuk, Hristiyan ruhbanlığı vb. gibi birçok yabancı kaynaklar tasavvufun fikir babası olarak gösterilmiştir.

Schimmel, Müsteşriklerin tasavvufun temellerini ortaya koyarken çoğu zaman birbirine zıt fikirler ortaya sürmelerine dikkat çekerek onların tasavvufu eksik anladıklarını söyler. Bu durumu da Rumi'nin mesnevisinde geçen fil istiaresi ile açıklar: körlerden fili tarif etmeleri istenir ve her biri filin farklı bir uzvuna dokunarak fili tarif etmeye çalışırlar. Filin ayağına dokunan onu sütuna, kulağına dokunan bir yelpazeye, hortumuna dokunan bir su hortumuna benzetmiş ve neticede hiç biri filin neye benzediğini tarif edememiştir.

Bir fil karanlık bir abırda bulunuyordu. Hintliler onu halka göstermek için getirmişlerdi.

Fili görmek için o karanlık yere bir çok kişi toplanmıştı.

Karanlıkta fili gözle görmeye imkân olmadığı için, herkes ellerini sürüyor, o şekilde onu anlamaya çalışıyordu.

Meraklılardan birinin eline filin hortumu geçti. O adam; "Fil bir oluğa benziyor!" dedi.

Başka birinin eli filin kulağına dokundu. Fil ona yelpazeye benzer zannını verdi.

Birisi elini filin ayağına sürdü. O adam da; "Filin şeklini direk gibi gördüm." dedi.

Birisi de elini filin sırtına koyduğu için; "Bu fil taht gibidir." dedi.

Böylece herkes filin bir yerine dokundu; neresine dokundu ise, onu nasıl sandı ise, fili ona göre anlatmaya çalıştı. (Mesnevi, III)

Onların sözleri; dokunuşları, sanışları yüzünden birbirine aykırı düştü. Birisi ona "dal" dedi, öbürü "elif" adını taktı.'

Schimmel müsteşriklerin bu konuda düştükleri hatayı gözler önüne sermek ve onların tasavvufa bir bütün olarak yaklaşmadıkları ve onu parçalara ayırarak başka felsefe ve dinlere irca etmeye çalıştıklarını yukarıdaki benzetme ile açıkça ortaya koymaktadır. Gerçektende şu ana kadar müsteşriklerin tasavvufun kökenleri konusunda ileri sürdükleri fikirler Mevlana'nın da belirttiği gibi elif'e dal demek kadar birbirinden farklıdır.

Tasavvuf tariflerini inceleme metodu

Schimmel tasavvufa yaklaşırken öncelikle ruhani bir tecrübenin kelimelere dökülmesinin ne kadar zor olduğunu, sözlerin çoğu zaman sahilde kaldığını derinlikleri tanıtamadığını itiraf etmekle başlar. Tasavvufa yaklaşımında son derece ob-

jektif olmaya çalışan Schimmel öncelikle bu konuyu değerlendirirken sufilerin tasavvufu nasıl tanımladıkları sorusunu sormakta ve bu soruya onların ağızından cevap vermeye çalışmaktadır. Ona göre sufilerin tanımlarını değerlendirirken dikkatli olmamız gereken bazı hususlar vardır. Schimmel sufilerin tanımlarını değerlendirirken belli bir metodoloji izlenilmesini tavsiye eder. Araştırmacıların felsefi, kelâmî ve derin manalar yüklediği bazı tarifler çoğu zaman kafiye uydurmak maksadı ile uydurulan şiirsel ve paradoksal beyitler olabilmektedir. Bu tür tarifler tasavvufu tarif etmekten ziyade dinleyiciyi çok ederek insan mantığını hayrete düşürmek, bir tartışmaya zemin hazırlamak gibi amaçlar taşımaktadır. Bu sebeple Schimmel W. H. Temple Gairdner'in bu tarifler hakkındaki şu sorusuna hak verir: "biz sufilerin bu tariflerini acaba gereğinden fazla mı ciddiye alıyoruz?"

Schimmel'e göre Araplar kelimelerle oynamayı severler, zira Arapça'nın gramer yapısı bir kelimeden çok değişik varyasyonlar üretmeye son derece müsaittir. Dilin bu yapısı hem şairleri hem de nesir yazarlarını etkilemiş ve bu tür muğlak ama insanı düşünmeye sevk eden stil sıkça kullanılmıştır. Sûfiler de Arapça'nın bu yapısından istifade ederek, bir kökten değişik manalar ima eden farklı kelimeler ve kafiye uydurmaya eğiliminde olmuşlardır. Ancak bu tarifler başka lisanlara tercüme edildiğinde asli güzelliğini ve kafiyelerini kaybetmekte, bazen de çelişkili bir durum arz etmektedir. Gerçekten de tasavvufla alakalı tariflerin birçoğu şiirsel bir anlatıma sahip olup bazen kafiye uyması için uzaktan alakalı kavramlarda tariflere girmiştir. Müsteşrikler arasında bu duruma dikkat çeken Schimmel bu konuda tasavvuf araştırmacılarına da ışık tutmuştur.

Bu tariflerde karşılaşılan başka bir sorunda sufilerin meseleleri üçlü şubelere bölerek anlatmaya çok meraklı olmalarıdır. Öyle ki bazen bu üçlü tasnifler de biraz zorlama kokmaktadır.

Bu genel uyarıları yaptıktan sonra Schimmel tasavvuf tariflerinin çok erken dönemlerden itibaren yapılmaya başlandığı ve bu sebeple tasavvufu daha sonraki dönemlerdeki teosofik tasavvufla bir tutmanın hatalı bir tutum olduğunu belirtir.

Hucviri'nin sûfî kelimesinin kökenleri hakkındaki görüşlerine yer veren Schimmel bu kelimenin yün manasına gelen sûf kelimesinden türediğini kabul eder. Zira ona göre eski dönemlerde yün giymek, Müslüman zahidlerinin bir karakteristiği olup sûfiler bununla meşhur olmuşlardır. Bu kelimenin Yunanca da hikmet manasına gelen *sophos* kelimesinden türetilmesine dilbilim açısından ihtimal vermez.² Böylece Schimmel tasavvufun İslâmî bir kökenden geldiğini ima etmiş olur, zira tasavvuf klâsiklerinin de çoğuna göre sûf giymek zühdün ve dünyaya karşı tavır takınmanın bir alametidir.

Schimmel'e göre doğuş döneminde tasavvuf daha çok İslâm'ın içselleştirilmesi ve tevhid anlayışının şahsi olarak tecrübe edilmesidir. Bu sebeple onlar için fıkhî mezhebi ihtilafların, kelimelerin kılı kırk yaran tartışmalarının bir değeri

yoktur. Zira onlar bilmekten çok tecrübe etmenin peşindedirler ve bu sebeple de gereksiz zahiri detayları öğrenmeye istekli görünmezler. İnsanın kibleyi tayin edecek kadar astronomi bilmesi, zekâtını hesap edecek kadar matematik bilmesi bir Müslüman için yeterli olup, gereği olmayan fazla ilim insan için yüküdür. Halbuki ilk dönem de ve günümüzde dinin en görünen şekli fıkıh olduğu için toplumun ve ulemanın büyük bir kısmı dinin fıkıhtan ibaret olduğu fikrine kapılmışlardır. Ne var ki ilk dönem sûfilere fıkıhın bir araç olduğunu esas vazifenin fikhî hükümlerin arkasındaki hikmeti gerçekleştirmek olduğunu öne sürmüşlerdir.

Schimmel'e göre sûfiler özellikle sonraki devirlerde kuru akılcılığa başka bir deyişle felsefeye karşı çıkmaları ile göze çarpmaktadır. Senaî'nin şu beyti İslam'ın önde gelen fıkıhçılarına şu eleştiriyi yapmaktadır:

*Ebu Hanîfe aşkı öğretmedi
Şafîî'nin de bu konuda bir sözü yok.³*

Bu bağlamda Senaî sûfîyi Ebu Hanîfe'nin memleketi olan ve kitabî bilgiyi temsil eden kûfî ile karşılaştırmıştır. Sind şiirinde sûfiye lâ-kûfî, kûfî olmayan yani kendini zahiri bilgi ile bağlı kılmayan ismi verilmiştir. Sûfilerin eleştirilerinden en büyük nasibi ise felsefeciler almış olup sûfilere göre Haşimî peygamberin dininden en uzak olanlar felsefecilerdir.⁴ Külli aklın, "kul" (Hz. Peygamber'in Tanrı'dan aldığı hakikatleri "söyle") emri karşısında hiçbir değeri yoktur. Bu sebeple filozofların çabaları sûfilere göre gülünecek boş bir gayrettir. Mistik bir filozof olmasına rağmen özellikle İbn Sina kuru akılcılığın temsilcisi olarak görülmüştür. Mecdüddin Bağdadî'nin (ö. 1219) şu rüyası sûfilerin filozoflara karşı ne kadar muarız olduğunu göstermesi açısından önemlidir: Rüyasında bir gün Hz. Peygamber'i görmüş ve o kendisine şunu haber vermiştir. İbn Sina benim aracılığım olmadan Tanrı'ya ulaşmak istedi, ben de onun gözlerinin elimle perdeledim de o cehenneme düştü.⁵ Bu tür akılcılık karşıtı görüşler zamanla "akıllı deli" diyebileceğimiz Behlül tipi meczupları ortaya çıkarmıştır. Ne var ki sûfilerin bu tür şahıslara değer vermesi toplumun dikkatini toplamak için şaklabanlıklar yapan ve ruhanî dünya ile alakası olmayan sahtekarların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Zira aklın ihmalî tasavvufu kör bir taklitçiliğe döndürme tehlikesini her zaman içinde taşımıştır. Bu sebeple Yahya b. Muaz cahil sûfî taklitçilerinden sakınılmasının tavsiye etmiştir.⁶ Aynı şekilde Hucvî'nin şu eleştirisi de bu bağlamda önemlidir.

"Bugün tasavvuf hakikati olmayan bir isimdir, eskiden ise tasavvuf ismi olmayan bir hakikatti..." (Hucvî)

3 Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, p. 18; Sanai, *Diwân*, tahkik Muderris Rezevi, (Tahran 1962) 605.

4 Feridüddin Attar, *Musibetnâme*, tahkik N. Fisâl, (Tahran 1959), s. 54.

5 Abdurrahman Cami, *Nefehatü'l-Üns*, Tahran 1957, s. 427.

6 Hucvî, *Keşfü'l-Mahcub*,

Tasavvufun Kur'ân ve Sünnette Dayalı Temelleri

Sûfiler tasavvufun kökenlerini Kur'ân ve sünnete dayandırırılar. Her Müslüman için Kur'ân temel kaynaktır ama sûfiler için Kur'ân bütün ilimlerinin temelini teşkil eden en önemli kaynaktır. Hatta tasavvufun farklı dönemlerdeki hareketleri de Kur'ân âyetlerinden değişik bakış açıları sebebi ile doğmuştur. Meselâ erken dönem sûfileri, Kur'ân'daki ahiret ve cehennem âyetlerini tefekkür ederek yaşarken, daha sonraları onlar Tanrı ile kulları arasındaki karşılıklı muhabbeti (5 Maide/59) keşfetmişlerdir. Nefsin çeşitleri ve makamları Kur'ân âyetlerinden çıkarılmıştır. Yine Tanrı'nın insana yakınlığını ifade eden âyetleri, Tanrı'nın 99 ismi ve bunların yorumları tasavvufun gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kur'ân'ın tefekkür boyutu ile birlikte sûfiler onu pratik hayatlarında da uygulamışlar, ahlâklarının temelini Kur'ânî prensipler düzenlemiştir. Bizzat Kur'ân'ın okunması ile sûfiler vecd ve sekr hâline geçmektedirler. Kur'ân Müslüman halkların lisanlarını düşüncelerini ve edebiyatını büyük oranda şekillendirmiştir. Kısacası sûfiler düşünce ve pratik alanında en önemli referans olarak Kur'ân'a başvururlar. Schimmel bu sözleriyle belki de müsteşrikler arasında ilk defa büyük bir insafla Kur'ân'ın tasavvufun ortaya çıkışındaki rollünden bahsetmiştir.⁷ Her ne kadar daha önce Nicholson gibi bazıları bu tür yorumlar yapsa da ilk defa konuyu bütün açıklığı ile gündeme getiren Schimmel'dir. Hatta ona göre tasavvuf Kur'ân'ın tevhid anlayışının tecesüm etmiş hâlidir, yani, hakikî tevhide ulaşmanın -zühde, aşkla, riyazatla- gibi muhtelif gayretlerinden ibarettir. Görüldüğü gibi Baldick'in iddia ettiği gibi Kur'ân sadece ibadetlerde okunan bir metin değil Müslümanların hayatına ve özellikle de manevî hayatlarına şekil veren bir ilâhî kelâmdır.

Sünnet: tasavvufun ikinci önemli kaynağı ise Hz. Peygamber'in şahsiyeti ve onun miras bıraktığı sünnetidir. Onun ümmî olması yani kitabî bilgilerle değil de Tanrı mevhibesi olan ilâhî bilgilerle donatılmış olması sûfiler için özel bir önem arz eder. Ayrıca İsrâ sûresinde belirtildiği üzere onun miraçla Allah'ın huzuruna yükselmesi sûfilerin Allah'a ulaşan manevî yollarında en önemli model olmuştur. Sûfiler sistemlerini büyük oranda Hz. Peygamber'in hadislerine veya ona atfedilen rivayetlere dayandırmışlardır. Bu sebeple Hz. Peygamber'in manevî kişiliği sûfiler için son derece önemli olup sûfinin görevi onu taklit etmektir. Hz. Peygamber'e gösterilen bu yüksek saygı neticesinde zamanla onun etrafında insanı kâmil fikri geliştirilmiş ve onun manevî açıdan en kâmil insan olduğu, kainatın onun hürmetine yaratıldığı, Allah'ın mahbubu ve dostu olduğu ve kıyamette onun ümmetine şefaâtçi olduğu fikirleri sûfilerce geliştirilmiştir.

Schimmel, Hz. Peygamber'in manevî hayatı hakkında gelen rivayetlerin ne oranda doğru olduğunun bilinmediğini söylemekle beraber ona göre insanları ibadete ve zikre davet eden hadisler sahih görünmektedir. Ne var ki batılı araştır-

7 Schimmel, A. *Mystical Dimesions of Islam*, p.25-26

macıların yüzyıllardan beri İslam dinine ve Hz. Peygambere karşı geliştirilen nefret ve düşmanlığın etkisi ile ondaki maneviyatı ve mistik sıfatları ortaya koyması zordur. Zira batılilar tarih boyunca onu (s.) bir peygamberden ziyade kurnaz bir politikacı, nefsinin arzularına düşkün ve Hristiyanlıktan kaynaklanan sapık bir mezhebin kurucusu olarak göstermişlerdir. Yakın zamanlarda onun manevi hayatını ve mistik sıfatlarını inceleyen eserlerde bile ümmetinin ona duyduğu derin saygı ve sevginin eserinden pek fazla bir şey bulmak mümkün görünmemektedir.⁸

Schimmel'e göre batıliların Hz. Muhammed'in şahsiyetini ve sûfiler için ehemmiyetini anlamakta güçlük çekmelerinin başlıca sebebi onu Hz. İsa ile karşılaştırmalarıdır. Zira Hristiyanlık dünya ve ahiret işlerini birbirinden ayıran dualistik bir yaklaşıma sahip olup onlara göre ruhaniler dünya hayatından tamamen soyutlanmış olmalıdır. Nitekim Hz. İsa'nın hayatı tamamen mistik bir hayattır. Meşhur olduğu üzere o Sezar'ın hakkını Sezar'a vermeyi tavsiye etmiştir. Hâlbuki Hz. Muhammed hem dünyayı hem de ruhanî hayatı birleştirmiştir. Bu tür bir yaklaşımı kendi anlayışlarına ters bulan batılilar Hz. Peygamber'in çok evliliğini ve devlet idaresini mistik hayatın özüne aykırı görmüşlerdir. Zira bu tür hareketler mistik ruha aykırı olup, iyi bir mistik dünya hayatına her açıdan sırt çevirmelidir. Hâlbuki sûfiler için bu yadırganacak bir durum değildir. Zira İslamiyet dünya hayatını inkar eden bir din olmayıp İslâm tasavvufu da ruhbanlığı yani tamamen dünya hayatından tecrit olmayı benimsemezler. Başka bir deyişle müsteşriklerin bir eksiklik olarak sundukları meseleler sûfiler açısından aslında Hz. Peygamber'in faziletleridir.⁹ Bu tutum Hristiyan mistisizmi ile İslâm tasavvufu arasındaki temel farklılıkların başında gelir.

Schimmel'e göre Hz. Peygamber yanında onun ashabından bazı şahıslarda zühd ve takva yaşantıları ile ilk sûfilere örnek olmuşlardır. Ehl-i Suffe ve bunlar arasından özellikler Ebu Zerr el-Gifârî (ö. 653) gibi şahıslar gerçek fakirliğin temsilcileri sayılmaktadır. Massignon Ebu Zerr'i "*un socialiste avant la lettre*" yani sosyalizm fikrinin babası olarak görmektedir. Aynı şekilde Selman-ı Fârîsî Hz. Peygamber'in Ehl-i beytine dahil edilmekle manevî evlât edinmenin ve manevî yoldan el almanın sembolü hâline gelmiştir. Onun maneviyatı özellikle Fars dünyası ile Arap âlemi arasında en önemli birleştirici halka olmuştur. Ayrıca Selman, daha sonraki dönemlerde berberlik mesleğini icra eden küçük sanatkarların koruyucu velisi olmuştur ki bilindiği üzere 9 ve 10. yy.larda sûfiler aynı mesleği paylaştıkları sanatkarların pirleri olarak kabul edilmişlerdir.

Hz. Peygamber'le manevî bağı ön plâna çıkan başka bir isim de Yemen'de yaşadığı düşünülen Veysel Karanî'dir ki kendisi Hz. Peygamber'le hiç görüşmemiştir. Bütün gecelerini ibadetle geçirdiği hakkında elimizde rivayetler bulunan

⁸ Schimmel, A. *Mystical Dimensions of Islam*, p.27

⁹ bk. Schimmel, A., Müslüman Hayatının ve Düşüncesinin Bir Merkezi Olarak Hz. Muhammed (s.), ter. Zülfikar Durmuş, *Tasavvuf Dergisi*, 2002, Temmuz-Aralık, ss. 395-415

Veysel hakkında Hz. Peygamber: "Rahman'ın nefesi Yemen tarafından geliyor." buyurmuştur. Onun Peygamber'le olan bu yakın ilişkisi üveysî meşrep sûfilerin modeli olmuştur, ki bu bir şeyhi görmeden veya vefat eden bir şeyhten manevî istifadeye verilen isim olmuştur.¹⁰

Schimmel'e göre Tabîî'n döneminde tasavvuf hareketinin kurucularından sayılabilecek en önemli kişi olarak da Hasan Basrî (ö. 728) göze çarpar. Müslüman ordularının Hindistan içlerinden İspanya'ya kadar çok büyük bir coğrafyayı feth etmelerine (m. 711) şahid olan Hasan Basrî bunun getirdiği âni zenginliğin ümmete büyük bir tehlike arz ettiğinin farkındaydı. Zira Allah için yapılması gereken fetihler zamanla ganimet toplama ve verimli topraklara sahip olma hırsına dönüşmüş "yeryüzündeki her şeyin fâni ve sadece O'nun yüzünün bâkî olduğu" unutulur olmuştur. Schimmel'e göre Hasan Basrî bütün dinlerdeki zahitlerin de ortak karakteri olan Allah korkusu, hüzn ve dünyadan zahit olma gibi özellikleri ile ilk zahitlerin tam bir modeli olmaktaydı. Ayrıca Hasan Basrî'nin talebelerinden Abdülvahid b. Zeyd (ö. 794) Abadan adasında ilk tekke diyebileceğimiz zahitlerin yaşadığı bir bina inşa etmiş ve buradan onun fikirlerini Suriye'ye ulaştırmıştır.¹¹

Schimmel tasavvufun ortaya çıkışında payı bulunan şahısları kısaca özellikleri ile belirttikten sonra, tasavvufun temelini oluşturan hadisleri incelemeye başlar. Tasavvuf kitaplarında sıkça bahsedilen ihsan hadisi ona göre tasavvufun temelini atan en önemli hadistir. Müslim, mümin ve muhsin tariflerini yapan Schimmel "Allah muhsinlerle beraberdir." (7:54) ayetini de ihsanın Kur'anî delili olarak sunar. Ona göre ihsan, İslâm'ın tamamen içselleştirilmesi, insanın hiçbir zaman gaflete dalmaması ve Allah ile olan beraberliğini bir an olsun unutmaması demektir.¹² Muhsin kelimesi genelde iyilik sahibi olarak tercüme edilmiştir, hâlbuki Cibril hadisi olarak isimlendirilen hadise göre muhsin; Allah Teâlâ'yı görüyormuş gibi yaşayan ve ibadet eden kimsedir ki Schimmel bu âyete atıfla tasavvufun Kur'anî temelini kabul etmiş görünmektedir.

Tasavvufun doğuşunu ve gelişimini bir müsteşrikten ziyade bir sûfi gibi ortaya koyan Schimmel bu tutumuyla diğer pek çok müsteşrikten farklılık arz etmektedir. O daha ziyade sûfileri kendilerini nasıl tanıtıyorlarsa o şekilde tanımlama taraftandır. Başka bir ifadeyle o sufilerin kendilerinin kabul etmedikleri yaftaları ve isimlendirmeleri veya tasavvufun kökenlerini onlara kırk dereden su getirerek kabul ettirmeye çalışmamaktadır. Bu sebeptendir ki kendisi İslâm ülkelerinde çok sevilmektedir. Meselâ Pakistan'da, belki de kendi ülkesinden daha fazla tanınmaktadır. Hatta adı caddelere isim olmuştur. Ayrıca yakın zamanlarda Tahran'da onun onuruna uluslararası bir konferans tertip edilmiştir ki bütün bunlar

10 Schimmel, A. *Mystical Dimesions of Islam*, p.28-29.

11 Aynı eser, p.30-31.

12 Aynı eser, p.29.

başka müsteşriklere pek nasip olmamıştır. O ilmini ve bilgisini kültürlerin hoş-görü içinde bir arada varolması için kullanmış, bazı müsteşriklerin taşıdığı üstün-lük hissinden uzak durmuştur. Bütün bunlarla birlikte yeri geldiğinde de İslâmî metinlerin güvenilirliğini sorgulamaktan geri durmamış, ilmî objektifliğinden de taviz vermemiştir. Zaten böyle olsaydı kendisi hem batı da hem de doğuda bu derece de bir şöhrete kavuşamazdı.